

ВАСИЛЬ СУХОМЛИНСЬКИЙ - УЧИТЕЛЬ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Поява книжки «Відлуння доброти» [1], в якій містяться спогади учителів, які працювали в Павлівській школі в часи, коли її директором був Василь Сухомлинський, дає уявлення про видатного педагога як про учителя учителів. Він прекрасно розумів, що випускник педагогічного вишу, приходячи в школу, ще не є справжнім професіоналом, що свою педагогічну майстерність він зможе удосконалити лише шляхом постійної роботи над собою. Як директор школи, він цілеспрямовано працював з кожним учителем

з метою розвинути в нього професійні якості. Марія Миколаївна Верховиніна, яка працювала в Павлівській школі у 1946–1970 роках, згадує: «З учителями молодших класів він працював постійно, вважаючи, що у початкових класах закладається фундамент успішного навчання учнів у середніх і старших класах. Василь Олександрович вимагав від класоводів бездоганного знання теоретичного матеріалу, високої майстерності у проведенні уроків (...). А для цього він сам в окремих класах проводив показові уроки, систематично вчив нас педагогічної майстерності, стежив, щоб ми поповнювали свої теоретичні й методичні знання, цікавилися педагогічними новинками в пресі, укомплектовували свої бібліотеки» [1, с. 128].

Відомо, що видатний педагог приділяв особливу увагу відвідуванню уроків учителів. Робив це систематично, як правило, щодня намагався відвідати два уроки. І робив це не так з метою контролю, як з метою сприяти професійному становленню учителя. Записи велися ретельно, вони засвідчують, що кожний урок детально обговорювався з вчителем. В архіві Павлівського меморіального музею Василя Сухомлинського знаходиться безцінний скарб – десятки «Книг аналізу відвіданих уроків». Віриться, що з часом, коли все-таки ці матеріали будуть видані та відповідним

чином прокоментовані, наша педагогічна громадськість отримає справді безцінний скарб – зібрання спостережень та висновків методико-дидактичного характеру, зроблених одним із кращих педагогів ХХ століття.

Зазначимо, що з того часу, як Сухомлинський відвідував та аналізував уроки учителів Павлівської школи (а було це в 50–60-х роках минулого століття), минуло вже чимало часу. За цей період у методиці викладання усіх навчальних предметів з'явилося багато нового. У спеціальних

виданнях періодично друкуються методичні розробки з вивчення програмових тем та розділів. Випускається чимало друкованих та рукописних видань, у яких узагальнюється досвід кращих учителів, з'являється багато різного роду відеоматеріалів методичного характеру. Таким чином вчитель має можливість знайомитися із найсучаснішими інноваційними освітніми технологіями. І тому виникає питання: чи варто в таких умовах, при такому численному інноваційному методичному супроводі освітнього процесу, звертатися до методичних рекомендацій, здійснених майже півстоліття тому директором сільської школи? Таке запитання мало б сенс, якби не факт, що той директор сільської школи був надзвичайно обдарованим педагогом і зараз справедливо вважається класиком педагогічної думки.

Знайомство з «Книгами аналізу відвіданих уроків» – це знайомство з класикою практичної дидактики, яка зустрічається дуже рідко, бо де ще можна знайти такі вичерпні аналізи конкретних уроків, котрі були здійснені видатним педагогом, який був не тільки видатним теоретиком, а й практиком учительської праці. Головна особливість такої класики (як будь-якої іншої мистецької чи наукової класики) полягає в режимі оптимальності, в якому вона виконана, і яка є

головною засадничою умовою її довголітньої, а в окремих випадках і вічної затребуваності.

Класика – це основа, яку можна модернізувати, але яку не можна ігнорувати. Ставлення до класики є дуже точним свідченням рівня культури, у тому числі і культури педагогічної. Ось чому професійне озброєння педагога, яке не ґрунтується на класиці, як правило, є позірним, таким, що досить швидко себе дискредитує, засвідчуючи свою недосконалість.

Зараз у зв'язку з потребою оновлення навчально-методичного озброєння, яке зумовлене реформаційними процесами, що викликані потребою втілювати у життя концепції Нової української школи (НУШ), активізувалися пошуки інноваційних способів навчання. І цей процес відбувається настільки активно, що виникла загроза розриву між традиційними, уже перевіреними практикою, методами навчання та інноваційними технологіями. І цю загрозу необхідно усвідомлювати, пам'ятаючи, що в дидактиці існують перевірені часом «золоті правила» навчання, які можна і потрібно пристосовувати, адаптувати до нових умов. Все це обумовлює актуальність звертання до напрацювань Василя Сухомлинського, як аналітика освітнього процесу.

Тож розглянемо той методичний ресурс, який міститься в нотатках Василя Сухомлинського, зроблених під час відвідування уроків учителів Павлівської школи. Цей ресурс величезний – він стосується усіх основних навчальних дисциплін. Саме тому ми звужуємо об'єкт дослідження, а саме: зосередимося лише на аналізі кількох записів, здійснених директором Павлівської школи під час відвідування уроків, проведених учителями початкових класів. Особливу увагу звернемо на уроки, на яких учителі навчають основних навичок та умінь, які стосуються читання та письма.

Аналізуючи результати контрольного диктанту в 4 класі (учителька В. П. Новицька, 26/ХІ – 55 р.), Сухомлинський записав:

«Диктант писали 29 учнів.

Одержали оцінки – «5» – 12 чол.

«4» – 12 чол.

«3» – 4 чол.

«2» – 1 чол.

У роботах допущено помилки на такі правила:

1. Правопис м'якого знака – 7 помилок (7 учнів написали: пісьля).

2. Ненаголошені голосні – 4 помилки.

3. Подвоєння приголосних – 3 помилки.

4. Сполучення ІО – 2 помилки.

5. Правопис прийменників – 2 помилки.

6. Правопис префіксів – 3 помилки.

7. Правопис букв і описки – 9 помилок.

Учні в цілому задовільно справилися з роботою. Один учень (Бардаш) написав диктант незадовільно, допустив багато помилок».

Приводимо приклад цього запису з подвійною метою. По-перше, вражає дуже високий рівень грамотності випускників початкової школи – майже 83 % показали відмінний і добрий результат. І цей результат директор школи оцінив як *«в цілому задовільно»*. По-друге, не можна не звернути увагу на *глибину проникнення* в проблему – Учитель учителів детально проаналізував усі допущені учнями помилки.

Такий результат був досягнутий завдяки цілеспрямованій роботі вчителів ще з першого класу. Усі *«Книги аналізу...»* засвідчують, що перший рік навчання дітей у Павлівській школі супроводжувався дуже щільною методичною опікою Сухомлинського. Він був справжнім Учителем учителів. Його вимогливість була розумною, бо ґрунтувалася на глибокому аналізі освітнього процесу, на основі якого вироблялися оптимально вивірені методичні поради. Все це забезпечувало досягнення *«кінцевого результату»*, який полягав у тому, щоб діти наприкінці першого року навчання володіли навичками біглого – як виразного, голосного, так і мовчазного, про себе – читання та відносно швидкого письма.

Засадничі навички, набуті учнями в першому класі на уроках читання і письма, закріплювалися та продовжували розвиватися у другому класі. І саме зараз Василь Олександрович увиразнює перше *«золоте правило»*, якого мають дотримуватися вчителі в початковій школі – вони стосуються необхідності розвивати в учнів потребу у читанні. Серед рекомендацій, зроблених Сухомлинським під час аналізу уроків читання, постійною залишається така: *«Треба домовитися з кожним батьком, з кожною матір'ю про те, щоб кожен учень щодня читав дома вголос не менше пів години»* (Урок читання, учителька М. М. Верховиніна, 7. X. – 69 р.). Зауважимо: *«вголос»* і *«не менше пів години»*. Вочевидь, домашнє читання вголос було ефективним саме тому, що учень *слухав себе*, своє читання, і це само по собі сприяло кращому розрізненню ним букв/звуків, що дуже важливо для розвитку

навичок грамотного письма і, водночас, для розвитку виразного читання.

Друга методична порада стосується постійної навчальної роботи з розвитку лексичного запасу учнів. Як на уроках читання, так і на уроках української мови має проводитися активна словникова робота. На це спрямовані рекомендації Сухомлинського: *«1. Учителю треба до початку I чверті скласти словник, за яким буде вестися словникова робота до кінця навчання в початковій школі, – рекомендує Василь Олександрович учительці О. О. Малолітко. – Цей словник завжди мусить бути перед учителькою. Треба давати дітям завдання – читати дома словник, заучувати слова.*

2. На уроці треба проводити таку словникову роботу, щоб у дітей виник живий інтерес (з учителькою про це провести спеціальну бесіду, дати рекомендований список тем для роботи над словом)» (Урок граматики української мови, вчителька О. О. Малолітко, 22. V – 69 р.).

Але до всіх дидактичних прийомів, які вже були випробувані та оптимізовані в перший рік навчання, а зараз лише набувають дещо більшої ускладненості, додається новий вид роботи, що інтегрує та активно розвиває уже набуті навички. Маємо на увазі *творчі роботи*. Діти починають творити, а всі раніше набуті на уроках письма, читання та граматики української мови знання, уміння та навички використовуються при написанні творів на вищому, *творчому* рівні. А це означає, що всі ці знання, уміння та навички інтенсифікуються в процесі творчого акту і завдяки цьому ще більше закріплюються та розвиваються. Починається активний процес навчання учнів умінню висловлювати письмово свої думки. Треба взяти до уваги, що це уміння має розвиватися у всі наступні роки навчання в школі. Йдеться про розвиток однієї з основних компетентностей, яку має надавати учням шкільна освіта. Саме тому так важливо прислухатися до рекомендацій видатного педагога стосовно цієї проблеми.

До написання творчої роботи учні готуються. Ось *«зауваження, вказівки, поради»*, зроблені Сухомлинським на уроці української мови, на якому учні готувалися до написання твору:

«1. Учителю добре готує учнів до роботи над твором «Як зерно стає хлібом».

2. Треба більше показувати дітям явища навколишнього світу. Більше спостерігати, вчити дітей висловлювати думку. Якби діти

побачили пухку ріллю, добірне зерно, – вони б мислили жвавіше.

3. Не треба було читати на уроці те, що не має прямого відношення до твору («про паляничку»).

4. На уроці мусить бути більше малюнків. Урок пройшов сухо, нудно» (Урок граматики з української мови (вір), вчителька Р. К. Заза, 5. IX. – 64 р.).

Як бачимо, Сухомлинський неоднозначно поцінував урок. Спочатку відзначив, що *«учителька добре готує учнів до роботи над твором»*, але після того зробив кілька серйозних зауважень, до яких варто прислухатися через те, що вони стосуються ключового методичного принципу. Сухомлинський підтримав прагнення учительки навчити дітей писати твори, тому що розумів, яку високу навчально-розвиваючу ефективність має цей вид роботи. Проте головна помилка вчительки полягала у тому, що підготовка до написання твору фактично не була забезпечена відповідною наочністю, яка для такого виду має бути обов'язковою. Цю методичну вимогу чудово пояснив К. Ушинський: *«Твори, якщо під ними розуміти вправлення дару слова, повинні становити головне заняття на уроках вітчизняної мови, але вони мають бути справді вправами, тобто по можливості самостійними зусиллями учнів висловити усно або письмово свою самостійну думку, а не зшиванням чужих фраз.*

Але як же досягти цієї самостійності, вправляючи дар слова? Мені здається, що кращий і, можливо, єдиний засіб для цього є *наочність* того предмета, про який учень говорить або пише. Принаймні це конче потрібно під час початкових вправлень. Предмет, який стоїть перед очима учня або дуже вривався в його пам'ять, сам собою, без участі чужого слова, пробуджує в учня думку, виправляє її, якщо вона помилкова, доповнює, якщо вона неповна, приводить її в природну, тобто правильну, систему, якщо вона розміщена нелогічно. Для перших вправлень потрібно, щоб предмет безпосередньо відбивався в душі дитини, і, так би мовити, на очах учителя й під його керівництвом відчуття дитини перетворювалося в поняття, з понять складалася думка і думка втілювалася в слово. Це й становитиме ті початкові логічні вправлення думки, від яких залежить логічність, тобто істина самого слова, і з яких потім випливають самі собою логічна мова й розуміння граматичних законів. Велика різниця, змусимо ми дитину говорити і писати

про предмет, якщо не зовсім їй незнайомий, то такий, що зберігся в душі її в туманних обрисах, чи про предмет, який якщо й не стоїть перед її очима, то принаймні яскравими рисами вривався в її пам'ять. Такий предмет сам ставить запитання дитині, виправляє її відповіді, приводить їх у систему, і дитина мислить, говорить і пише самостійно [...]» [3, с. 218].

Ці думки класика педагогічної науки є надзвичайно важливими для розуміння ключових положень методики самостійних письмових вправ у початковій школі. Сухомлинський таким вправам надавав виключного значення, про що свідчать численні приклади письмових робіт учнів початкових класів, які зустрічаються у його працях. Як правило, такі твори ґрунтувалися на живих спостереженнях живої природи – і це був оптимальний вибір наочності, бо, знову звернемося до авторитету К. Ушинського, «логіка природи – найдоступніша для дітей логіка – наочна й незаперечна» [3, с. 221]. Тепер стають зрозумілими зауваження Сухомлинського, що *«треба більше показувати дітям явища навколишнього світу»* і що *«на уроці мусить бути більше малюнків»*. Вчителька допустила грубу методичну помилку, коли, готуючи учнів до написання твору, працювала лише зі словом, позбавивши його наочних відповідників. *«Якщо ж ізолювати дітей від природи, якщо з перших днів навчання дитина сприймає тільки слово, то клітини мозку швидко стомлюються і не справляються з роботою, яку пропонує вчитель»* [2, с. 34] – писав Василь Олександрович в книзі *«Серце віддаю дітям»*.

Проте Сухомлинський відзначав і успіхи другокласників у написанні творів: *«На минулому уроці, – занотовує Василь Олександрович, – діти писали твір на тему «Що приносить весняний вітер?»*. Діти читають твір. Твір дуже хороший – це наслідок копійної роботи дітей» (Українська мова, вчителька М. М. Верховиніна, 12. IV – 68 р.). Звернімо увагу на тему письмового твору. У ній немовби закладена програма творчої письмової роботи, для виконання якої необхідні не тільки спостереження над весняною природою (зауважмо, що твір писався в середині квітня, коли природа вступала у пору весняного розквіту), а й певна настроєність душі на її поетичне сприймання. До речі, в *«Книгах аналізу...»* знаходиться чимало записів, зроблених на *«Ранках дитячої*

казки» – був такий традиційний захід у школі, на якому діти читали складені ними казки та невеличкі пейзажні мініатюри. Звертають на себе увагу назви творів – більшість з них є посправжньому поетичними, в них вгадується закодований зміст, відчувається, як він може розгорнутися в розповідь. Наприклад: *«Чим пахне дощ»*, *«Як собака стала доброю»*, *«Як кажан зібрався у вирій»*, *«Верба над ставком»*, *«Як мурашка переступила через струмок»*, *«Як зелена травинка пробила осінній сухий листок»*, *«Перша сніжинка»*, *«Снігур-різб'яр»*, *«Який музика цвіркун»*, *«До побачення, Сонечко»*, *«Оленка усміхнулася у сні»*. У кожній назві запрограмовано розгортання майбутнього твору – і в цьому треба бачити один із методичних *«секретів»* успіху такого виду навчально-розвиваючої роботи як писання казок та пейзажних мініатюр.

Висока оцінка написаного дітьми твору (*«твір дуже хороший»*) фактично є інтегрованою оцінкою мовної підготовки учнів класу – і про це свідчать наступні нотатки Сухомлинського, зроблені на цьому ж уроці, на якому засвоювалася тема *«Речення. Головна пара слів»*.

«1. Діти записують речення, визначають головну пару слів – підмет і присудок. Добре, що діти складають речення і записують їх. Вони вже підготовлені до того, щоб застосувати засвоєні ними знання.»

2. Діти розбирають речення за частинами мови. Вони вже підготовлені до того, щоб цілком самостійно визначати вивчені вже частини мови (вивчено іменник, прийменник, прикметник, дієслово). Добре, що вчителька засновує вивчення граматики на практичній роботі.»

На думку Сухомлинського, успіх роботи вчительки якраз і полягає в її умінні активізувати творчу – як усну, так і письмову – роботу учнів. Ось один із видів робіт на цьому уроці, занотований Сухомлинським: *«Діти складають речення, визначають головну пару слів, записують їх»*. Усне складання речень є творчою роботою, бо ті речення придумувалися – тобто *творилися*, а вже після того з них *відбиралися* головна пара слів (підмет і присудок), яка записувалася на класній дошці.

Проаналізований вид роботи визначається своєю оптимальною навчально-розвиваючою активністю: наявний у ньому творчий компонент є своєрідним каталізатором, який, напружуючи розумову діяльність учня, сприяє розумінню та запам'ятовуванню ним

граматичних законів, розвиває навички їх практичного застосування.

Зрозуміло, що в класі не всі учні є успішними. Про них – наступна нотатка Василя Олександровича, що тренувальні вправи з розвитку техніки письма мають бути постійними у початковій школі: *«Окремі учні ще не вміють писати бігло й красиво. Це наслідок недостатньої кількості тренувальних вправ, необхідних для вироблення техніки письма і красивої каліграфії».*

Отже, якщо у першому класі учні інтенсивно оволодівали початковими навичками читання і письма, то в другому класі вони, продовжуючи вдосконалювати ці навички, починають засвоювати граматичні закони мови, працюють над збагаченням свого тезаурусу, вчать писати роботи творчого характеру.

Методичний супровід Сухомлинським освітнього процесу початкової школи полягав у тому, що він разом із учителями виробляв оптимальні методичні підходи, які забезпечували досягнення «кінцевих результатів».

Отже, розглянувши всього кілька записів Сухомлинського, зроблених під час відвідування ним уроків в початкових класах, переконуємося, що його рекомендації методично-дидактичного характеру є надзвичайно важливими для удосконалення освітнього процесу. Всі вони спрямовані на ефективний розвиток основних компетентностей, які має «вирощувати» початкова школа. Директор школи уважно спостерігав за розвитком цих компетентностей в середніх і старших класах. І якщо проаналізувати, систематизувати і описати його рекомендації, скажімо, щодо розвитку умінь та навичок у написанні письмових творів протягом навчання в середній школі, то ми отримаємо цілісну методично-дидактичну концепцію, потреба у якій зараз, коли з'явилася кричуща необхідність розвивати в учнів уміння письмового висловлювання, є гостро

актуальною. Про це засвідчують результати останніх ЗНО, коли критично велика кількість випускників середньої школи залишили незаповненою сторінку, на якій вони повинні були висловити свою думку.

Аналіз лише кількох записів, зроблених Василем Сухомлинським на відвідуваних ним уроках вчителів молодших класів Павлівської школи, дав можливість познайомитися з ним як з видатним Учителем учителів. Його поради з повним правом можна вважати «золотими правилами» дидактики, знання яких має входити в методичний арсенал сучасного вчителя. Але ж, повторюємо, нами проаналізовано лише кілька записів. Насправді ж, їх – сотні. І зроблені вони як на уроках з усіх навчальних дисциплін в початковій школі, так і на уроках мови і літератури, історії, математики, географії, природознавства в середніх і старших класах. Маємо величезне багатство, що складається з аналітичних спостережень та чітко сформульованих, системно продуманих методично-дидактичних концептів, спрямованих на успішне здобування учнями під керівництвом учителя знань, умінь та навичок, необхідних їм у дорослому житті.

Проте поки що це багатство використовується дуже мало. Для того, щоб ця класика дидактичної думки активно входила в навчально-виховну практику сучасного вчителя, необхідно здійснити величезну роботу як з видання «Книг аналізу відвіданих уроків...», так і з коментування та систематизації методично-дидактичних концептів, здійснених видатним педагогом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Скалько С. Л. Відлуння доброти. Кропивницький: ТОВ «Імекс-ЛТД», 2018. 256 с.
2. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5-ти т. К. : Радянська школа, 1977. Т. 3. 670 с.
3. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: в 2-х т. К. : Радянська школа, 1983. Т. 2. 494 с.